

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Salih TUĞ

CİLD — VOLUME : VII
CÜZ — PARTS : 3-4
1979

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1979

İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler

(h. IV.-IX./m. X.-XV. asırlar)

Ahmet Subhi FURAT

Arap edebiyatında hicrî III. (m. IX) asrın ortalarından itibaren görülmeğe başlıyan ansiklopedik eserler, sadece sahalarının bilgilerini ihtiva ediyorlardı. Daha çok edebî saha ile ilgili oluşları, sahiplerinin dil ve kültürlerine düşkünlükleri ile izah edilebilir. Ancak bu nevin kısa zamanda müsmir neticeler verdiği, aynı asrın sonlarına doğru botanik ve tıp gibi müsbet ilim dallarına da yayıldığı görülmektedir. Hicrî IV. asırdan itibaren sahalarının da dışına çıkarak, içlerine devirlerinin mevcut bilgilerini alan ansiklopedilerin yazılmağa başlamasıyla edebiyatın bu nevi de bir an'aneye kavuşmuş oluyordu.

Burada kayda değer diğer bir husus ta Arapların öncülük ettikleri bu nevin, fütûhatın kazandırıp islâma soktuğu diğer ülkelerde de ilgi görmesidir. Böylece üzerinde durduğumuz asırlar arasındaki islâmî edebiyatta Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan ansiklopedik eserlerin müellifleri arasında Türk ve İranlı âlimleri de görmek mümkündür.

Ancak bu geniş ilgiye mazhar oluşun¹ tabii neticesi olarak ortaya çıkan müellefat içinde, bizi doğrudan doğruya ilgilendirmeyen bazı eserlerin yer aldığı da hatırlatılmalıdır. Benzer taraflara sahip olmakla beraber edebiyat tarihindeki yerleri değişik olan bu eserler arasında umumi lügat ve tarihler, tercüme-i hale dair eserler, ilimlerin muhtelif cihetler-

1 Ansiklopedik eser yazamağa karşı beliren bu geniş ilgiye *Charlet Pellat* da [bk. *Les Encyclopédies dans le monde Arabe*, 656-7 (Cahiers d'histoire mondiale 9 1965-6)] temas etmektedir.

den değerlendirmesini yapanlar ile çeşitli sahalardaki eserlerin isimlerini ihtiva eden *fehrese* nevinden kitaplar bulunmaktadır. Bir nisbette ansiklopedik olan bu eserler h. IV. asırdan itibaren görülmeğe başlar ve bilhassa hicrî VIII. asırda büyük bir yekûn teşkil eder.

İlk tezâhürlerine muayyen mevzularda yazılmış monoğrafik çalışmalar olarak rastlanılan Arap lügatçiliği h. IV. asrın sonlarından itibaren, bunların vücuda getirdiği umumi lügatlarla semereli bir devreye ulaşır. Hemen hatıra gelen *el-Herevî* (370/980)'nin *Tehzîbu 'l-luga'sı el-Cevherî* (396/1005)'nin *eş-Şihâh'ı*, *İbn Manzûr* (630/1311)'un *Lisân ul-'Arab'ı* gibi eserler sadece birer lügat olmayıp, dille uzaktan yakından ilgili bilgileri ihtiva eden umûmî eserlerdir. İlk tecrübesi daha geçen asırda *Ya'kûbî* (284/898)'nin eserinde görülen umûmî târihçilik, h. IV. ve daha sonraki asırlarda da rağbet bulmuş olup *eş-Taberî* (310/923)'nin *K. aḥbâr ir-rusul ve'l-mulûk'u* (hk. bk. GAS I, 323-29; F. *Işıltañ, Taberî* (IA, XII, 594-98), *Ebu'l-Ḥasan el-Mas'ûdî* (345/956)'nin *K. aḥbâr iz-zemân'ı* (hk. bk. GAS I, 332-36), *İbnu l-Esîr* (630/1234)'in *el-Kâmil fi t-târih'i* ile *İbnu Ḥaldûn* (809/406)'nun *el-İber'*inde en güzel ve olgun nümünelerini bulur. Hadis râvilerinden bahseden «'İlm ur-ricâl» adı altında müstakil bir ilmin daha sonraları, sahalarında yazılmış meşhûr adamlar ansiklopedilerine öncülük ettikleri hatırlatılmıştı² *es-Se'âlibî* (429/1039)'nin *Yetimetu d-dehr'i*, *Yâkûtu l-Ḥamevî* (626/1228)'nin *Mu'cemu l-udebâ'sı*³, *İbnu l-Kifî* (646/1248)'nin *İnbâhu r-ruvât'ı*, *İbn ebî Uşaybî'a* (668/1270)'nin *Târihu l-ḥuke-mâ'sı* ve *İbn Hallikân* (681/1282)'in *Vefeyâtu l-a'yân'ı* bu nevin üzerinde durduğumuz devredeki bazı misâlleridir⁴. İlimlerin tasnif ve tenkidini mevzu edinen eserler bu devrede de görülür. *Ebu Ḥayyân et-Tevhîdî* (414/1023)'nin⁵ *Risâle fi l-'ulûm'u* (Bk. *Es'ad Efendi Ktp.*, 3542 (43b-45a), *İbn*

2 Bk. A.S. Furat, *Arap edebiyatında ilk ansiklopedik eserler*, s. 300-1 (*İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII, 1978).

3 *Yâkûtu l-Ḥamevî*'nin *Mu'cemu l-buldân'ı* ise alfabetik bir coğrafya ansiklopedisidir.

4 Bu ilim dalının, daha sonraki asırlarda edebiyatın şiir, nahiv ve tasavvuf gibi dallarında feyizli neticeler verdiği kaydedilerek misâlleri verilmişti. Bk. A.S. Furat, *Arap edebiyatında ilk ansiklopedik eserler*, s. 301.

5 Bu büyük nâsirin burada zikredilmesi gereken diğer eserleri de vardır. İslâmî ilimlerin değişik birçok dallarında devrinin tanınmış âlimlerinden okunmuş bulunan *et-Tevhîdî* (hk. bk. S.M. Stern, *Abu Ḥayyân al-Tawhîdî* (EI, I, 126-7) bu çok yönlülüğünü eserlerine de aksettirmiştir. Bağdad'ta bulunduğu sırada kaleme aldığı *el-Mukabesât'ın* da ahlâk (bk. msl. 139), kelâm (s. 149, 151, 154, 156), psikoloji (s. 163), mantık (s. 169), nahiv (s. 172, 240), tıp (s. 207), felsefe (s. 223, 260), astronomî (s. 232) ve tasavvuf (s. 295, 326-7) gibi muhtelif sahalarla ilgili meseleleri ele alır. (Bu eser *Ḥasan es-Sendûbî* tarafından nesredilmiştir: *Kâhire*, 1347/1929). Müellif de-

Sinā (428/1036)'nın *er-Risāle fī aksāmi l-'ulūmi l-'aqliyye'si*⁶, h. VII. asrın edip ve âlimlerinden *Ebū 'Alī Ḥasan b. İbrāhīm Selmāsī'nin eṣ-Şerīfe fī tekāsīmi l-'ulūmi l-yakīniyye'si* (bk. *Fatih* 5297 (1b-14b) ile *Şihābu d-dīn Aḥmed el-İskenderānī* (795/1393)'nin *Risāle fī 'adedi l-'ulūm'u'* bu nevin bugün bildiğimiz numûneleridir. Herhangi bir değerlendirmeye gitmeden kaleme alınmış *fehrese* nevinden eserler arasında da şii müelliflerle eserlerini alfabetik olarak işleyen *et-Tūsī* (460/1067)'nin *el-Fihrist*'i⁸ ile muhtelif sahalarda hocalarından olduğu eserleri toplayan *el-İşbilī* (575/1179)'nin *Fihrist mā ravāhu 'an şuyūḥihī*⁹ hatırlatılmalıdır.

Ancak burada ansiklopedik tarafları da olan bu eserlerden ziyâde, devirlerinin veya sahalarının bilgilerini ihtiva ettiklerini iddia eden çalışmalar¹⁰ üzerinde durulacak ve bunlar müteakip sayfalarda telif zamanlarına göre sıralanarak sunulacaktır. Her eser ele alınırken mâhiyeti, sahibi, ne zaman ve niçin yazıldığı, mühim elyazmaları ve varsa baskıları da zikredilmeye çalışılacaktır.

ğışık sahaların dikkat çeken meselelerini *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir* (bk. *Cârullah Ktp.*, 1647) ile *el-İmtā ve'l-mu'âne* (nşr. *Aḥmed Emin* ve *Aḥmed Zeyn*, *Kâhire*, I-III, 1939-1944) adlı eserlerinde de edeb tarzı içinde işleyecektir.

6 Bu risāle *Tis'u resâ'il* içinde (s. 104-118) neşredilmiştir: *Matbaa-i Hindiyye*, 1326.

7 Bk. G II, 177.

8 Eser *Muḥammed Şâdik Âl bahru l-'ulūm* tarafından 1356 (1937) da *Necef'te* neşredilmiştir.

9 Bu eser de *Franciscus Codera* ve *J. Ribera Tarrago* tarafından 1963'te *Kahire'de* neşredilmiş bulunmaktadır.

10 Bunlar arasında manzum eserler de bulunmaktadır. H.V. asrın sonlarına doğru: *Şehmerdān b. Ebi'l-Ḥayr Rāzī* tarafından kaleme alınan *Nuzhet-nāme-i 'Alā'ī* (Eser *İsfahan'da* hüküm sürmüş *Kākūye oğullarından 'Alāu d-devle Ebū Kālicār* adına yazılmış olup: nebatlar, madenler, astronomi, mantık, hesap, psikoloji, astroloji ve tıp mevzularını ihtiva etmektedir. Hk. bk. *Munzevī*, *Fihrist-i nuşahāy-i ḥaffi-i Fārisī*, I, 691), buna cevap olarak yazılan *Ferruhnāme* (*Ferahnāme* diye de kaydedilen (*Keşf* II, 1254) eser *Ebū Bekr el-Muḥahhir Cemālī* tarafından h. 580'de *Meliku l-vuzerā Mecdu d-devle Aḥmed b. Mes'ūd* adına kaleme alınmıştır. Bk. *Munzevī* I, 676), h. VII. asrın sonlarında *'Abdullah Cevherī Tebrizī'nin* manzum *Mecma'* (bk. *Munzevī* I, 682) ile *İbn ul-Mukrī* (837/1433)'nin 'Unvān uş-şeref il-vāfī'si (Bugün oldukça eski yazmalarına bk. msl. *Ayasofya* 1338 (h. 836), 1335 (h. 851); *Es'ad Efendi* 882 (h. 842); *Fatih* 2031 (h. 879); *Karaçelebizāde* 175 (h. 831) sahip bulunduğumuz bu eserinde baskısı yapılmıştır: *Kahire*, 1309) bu tarzın belli başlı misalleridir.

1. RESÂ'ILU İHVÂNİ S-SEFÂ (:İhvânu s-sefâ risâleleri)

Hicrî IV. (m. X.) asrın ortalarında Basra'da yazıldığı bilinen *İhvânu s-sefâ* risâleleri aynı zamanda bir ilimler ansiklopedisidir. *İhvânu s-sefâ* ve *Hullânu l-vefâ* denilen¹¹ siyasî ve dînî bir cemâatin telif ettiği bu 52 risâle eklektik bir mâhiyet arz etmektedir.

Cemiyetin mensupları, şerîatin ceahâletler yüzünden lekelenip, dalâletlerle karıştırıldığını; yıkanıp temizlenmesinin sadece felsefe ile olabileceğini iddia etmektedir. Ancak bu gayretleri muasırlarının da dikkatini çekecek ve ağır bir şekilde tenkide uğramalarına sebep olacaktır¹². Risâleler gözden geçirildiği zaman, felsefî görüşlerinin altında kadîm Yunan, İran ve Hint hikmetinin yer aldığı görülmektedir. Fikirlerini bilhassa gençlerle mevki sâhibi zevat arasında yayma gayretinde olan cemiyet mensuplarının, kendilerine herhangi bir kötülük gelmesin diye devlet erkânı ile din adamlarından ısrarla kaçındıkları da dikkati çekmektedir.

Siyâsî faaliyetleri hakkında pek birşey bilinmeyen cemiyetin, bâtını iddialara sahip olmakla beraber *Karmatîler* veya *İsmâîlîlerle* yakın tarafları olduğu da anlaşılmaktadır¹³. Tahrir heyetinde yer alan *Ebû Suleymân Muhammed b. Beşîr el-Mukaddesî*, *Ebu'l-Hasan 'Alî b. Hârûn ez-Zencânî*, *Muhammed b. Ahmed en-Nehrecûrî* ve *Zeyd b. Rifâ'a* hakkında bildiklerimiz de maalesef pek fazla değildir. Tumturaklı bir üslûpla kaleme alınan risâleler 4 ana bölümde aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

A. *Riyâziyat*: 1. *Sayılar* (1, 48-77) 2. *hendese* (1, 78-113) 3. *astronomi* (1, 114-157) 4. *coğrafya* (1, 158-182) 5. *mûsikî* (1, 183-241) 6.

11 İslâma karşı samîmiyetleri üzerinde ciddi şüpheler görülen cemiyet mensupları kendilerini bazan *İhvân us-sefâ* ve *mezheb ur-rabbâniyyîn* diye de adlandırmaktadırlar. Bk. IV, 14.

12 Nitekim büyük mantık âlimi *Ebû Suleymân el-Mantıkî* (v. 390/999'dan sonra) onların bu tutumunu tenkid etmekte, islâm ümmetinin usûl ve furûda birçok ihtilâfa düştüğünü ve fakat hiçbirinde bir müneccim, bir tabip, bir mantık âlimi v.s. ye müracaat etmediğini; zira Allah teâlâ'nın, dînini, Resûlüne bütünüyle ihsan ettiğini, vahiyle tahakkuk etmiş bir açıklığın yanında, fikirle teşekkül etmiş bir beyana muhtaç bırakmadığını söylemektedir. el-Mantıkî, Yahûdî, Hristiyan ve Mecûsilerin de dinleriyle ilgili hususlarda feylesuflara başvurmadıklarını sözlerine ilâve etmektedir. Bk. *K. el-mukâbesât*, s. 48-49.

13 Her seviyeli fikir ve hareketin mütezill veya şii mühitlerde tezâhür ettiğini görme temâyülünde olan *Charlet Pellat*, burada da herhangi bir delil göstermeden, risâlelerin, müfrit bir şii gurubun mahsûlü olduğunu düşünmektedir (bk. *Les Encyclopédies dans le monde Arabe*, 647-8).

adedi ve hendesi nisbetler (1, 242-257) 7. ilimler (1, 258-275) 8. san'atlar (1, 276-295) 9. ahlâk (1, 296-389) 10. İsbâgucî (1, 390-403) 11. Katagorias (1, 404-413) 12. Barmanias (1, 413-419) 13. analitika I (1, 420-428) 14. analitika II (1, 429-452) B. *Tabiiyât*: 1. Heyûla (II, 5-23) 2. semâ ve âlem (II, 24-51) 3. kevn ve fesad (II, 52-61) 4. hava olayları (II, 62-86) 5. madenler (II, 87-131) 6. tabiat (II, 132-149) 7. bitkiler (II, 150-177) 8. hayvanlar (II, 178-377) 9. vücûdun terkîbi (II, 379-395) 10. duyular (II, 396-416) 11. nutfe, cenîn (II, 417-455) 12. insan (:küçük bir âlem) (II, 456-479) 13. nefislerin yayılışı (III, 5-17) 14. bilgi problemi (III, 18-33) 15. ölüm ve hayat (III, 34-51) 16. bedeni ve rûhânî lezzet ve elemeler (III, 52-83) 17. dillerin farklı oluş sebepleri (III, 84-177) C. *Metafizik*: 1. Aklî mebdeler (Fisagoras'a göre) (III, 178-198) 2. aklî mebdeler (İhvân'us-safâ'ya göre) (III, 198-211) 3. âlem (:büyük bir insan) (III, 212-230) 4. akıl ve ma'kul (III, 231-248) 5. devirler, asırlar (III, 149-261) 6. aşk (III, 269-286) 7. ba's, kıyâmet (III, 287-320) 8. hareketler (III, 321-343) 9. illetler (III, 344-383) 10. muhtelif istilahlar ve târifler (III, 384-400) D. *İlahiyât*: 1. Mezhebler (III, 401-538) 2. Allah teâlâ'ya giden yol (IV, 5-13) 3. İhvân'us-sefâ'nın itikâdı (IV, 14-40) 4. İhvân'us-sefâ'nın ahvâlî (IV, 41-60) 5. iman (IV, 61-223) 6. nübüvvet (IV, 124-144) 7. Allah teâlâ'ya dâvet (IV, 145-197) 8. rûhânî varlıklar (:cin, melek, şeytan) (IV, 198-249) 9. siyâset (IV, 250-272) 10. mevcûdat (IV, 273-282) 11. Sihir, tılsım v.b. (IV, 283-463).

2. *K.eş-Şifâ'*, *K.el-KĀNUN Fİ T-TİBB*

İslâm âleminin en büyük feylesuflarından biri olan *Ebû 'Alî el-Huseyn b. 'Abdillâh b. Sînâ* (428-1036)'nın¹⁴ içinde ilimlerden bahsettiği eseri *K.eş-Şifâ'*, umûmî görünüşü ile bir ansiklopedik eser mâhiyetindedir. Pek te rahat sayılamıyacak bir hayat geçirmesine rağmen, devrinin hemen hemen bütün ilimleriyle meşgul olan büyük feylesuf¹⁵ eserine mantık'ı ele alarak girer. Eserin¹⁶ tertibi şu şekildedir:

14 Hayatı ve eserleri için bk. *H.Z. Ülken, İbn Sina (İA, V, 807-24)*; *A.M. Goichon, İbn Sina (EI, III, 941-947)*.

15 Samanoğullarından *Nûh b. Mansûr*'u (hüküm yılları 366-387/976-997) tedâvi ederek, teveccühünü kazanan feylesuf, Sarayın *Şevân'ul-hikme* adlı kütüphanesinin de müdürü olmuştur. Ancak hâmisinin vefâtı üzerine Buhara'dan ayrılarak, Hârezm, Curcan, Rey ve İsfahan arasında oldukça hareketli ve sıkıntılı bir hayat geçirecektir. Fakat o, bütün bu gayri müsâit şartlara rağmen felsefe, kelâm, psikoloji, tıp, astronomi gibi birçok sahalarda değerli eserler yazabilecektir.

16 Eserin burada *Yeni Cami* (nr. 770 (h. 888) nüshasından istifâde edilmiştir,

Mantık (12b-393a), *fizik* (:*eṭ-Ṭabīʿiyyāt*) (393a-687a), *hendese* (691a-723a), *aritmetik* (723b-735a), *mûsiki* (735b-753a), *astronomi* (754b-822b), *ilâhiyyat* (824a-904b).

Eserin ikinci bölümünü teşkil eden *fizik* (:*eṭ-Ṭabīʿiyyāt*) feylesufa birçok mevzua elatmak imkânı vermiş görülmüyor ki temas edilenler arasında şunlar da yer alıyor: *zelzeleler* (525a-527a); *hâle ve gökkuşağı* (532b), *ışık* (557b), *görüş* (562b), *içgüdüler* (572a), *bitkiler* (593a-600b), *hayvan* (600b), *içuzuvların anatomisi* (608a), *cenin* (634b).

Esâsen İbnu Sînâ bu son mevzûları, içine devrinin tıbbâ dâir bütün bilgilerini topladığı *el-Kânûn fi't-tıbb*'ında daha da geniş bir şekilde işleyecektir. Aynı sahada bir asır kadar önce yazılmış olan *el-Hâvi*'yi¹⁷, muhteva ve tasnif bakımından geride bırakan bu eser, h. V. (m. XI.) asrın tıp sahasındaki bütün bilgilerini toplayan büyük bir tıp ansiklopedisidir. Esere kendi müşâhede ve tecrübelerini de dercetmiş bulunan *İbn Sînâ*, *el-Kânûn*'u¹⁸ beş büyük bölüme (:*el-kitâb*) ayırmıştır. *İlk kitap*, tıbbın kâidelerinden (:*târif* I, 3; *mevzû* I, 4; *mizaçlar* I, 6; *teşrih*: *kemikler* I, 24; *adaleler* I, 39; *sinirler* I, 53; *damarlar* I, 59; *idrâr* I, 135; *çocuk hastalıkları* I, 154; *ilâçların tasnifi* I, 187) bahsetmektedir. *İkinci kitap*'ta *müfret ilâçlar*, husûsiyetleri, tesirleri ve kullanılış tarzları içinde ele alınmaktadır (I, 122-628). *Üçüncü kitap*, tepeden tırnağa kadar vücûttaki uzuvları (:*baş* II, 2; *göz* II, 108; *kulak* II, 148; *burun* II, 161, *ağız* II, 175; *diş* II, 184; *boğaz* II, 196, *ciğer* II, 208; *kalb* II, 261, *meme* II, 279, *mide* II, 349; *bağırsaklar* II, 418... *tenâsül uzuvları* II, 532... v.d.) hastalıkları ile mevzû etmektedir. *Dördüncü kitap*'ta gözden başlanılarak deriye kadar ayrı ayrı bütün hastalıklardan (*salgın hastalıklar*, *hummalar*, *veba* v.b. III 1-309) bahsedilmekte; *beşinci kitap*'ta ise *mi'rekkep ilâçlar* (:*merhemler* III, 404; *mâcûnlar* III, 407; *akrabâdin*¹⁹ III, 413) işlenmektedir.

17 Bk. A.S. Furat, *Arap edebiyâtında ilk ansiklopedik eserler (İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII (1978), s. 305).*

18 *el-Kânûn*'un bilhassa ilk dört kitabının geniş bir tavsifi için bk. F. Nafiz Uzluk, *İbni Sina (TTK yayınlarından, VII. seri, no 1).*

19 Geniş bilgi için bk. A. Süheyl Ünver, *İbni Sina Akrabâdini* (aynı eser içinde).

3. MUHÂZARÂTU L-UDEBÂ'

Hakkında pek fazla bilgimiz olmayan *er-Râgîb el-İsfahânî* (502 / 1108)'nin²⁰ bu eseri²¹, bütünüyle devrinin edeb telâkkisini aksettiren umûmi bir ansiklopedi görünüşündedir. Müellif, eserini «*hadd*» adını verdiği şu 25 bölüme ayırmıştır :

1. *Akıl, ilim ve cehâlet* (I, 4-72)
2. *İdâre* (I, 75-105)
3. *Adâlet* (I, 105-129)
4. *Ahlâk* (I, 129-154)
5. *Babalık* (I, 154-177)
6. *Şükür* (I, 177-211)
7. *Emeller* (I, 211-218)
8. *San'atlar, kazanç yolları* (I, 218-256)
9. *Hediye* (I, 256-291)
10. *Yemekler* (I, 291-318)
11. *Toplantılar* (I, 318-347)
12. *Kardeşlik* (II, 2-17)
13. *Gazel* (II, 17-57)
14. *Şecaat* (II, 57-86)
15. *Evlenme, Boşanma* (II, 86-108)
16. *Kötü alışkanlıklar* (II, 108-127)
17. *İnsanın yaratılışı* (II, 127-156)
18. *Elbise* (II, 156-163)
19. *Dünyânın zemmi* (II, 163-170)
20. *Dinler, mezhepler* (II, 170-219)
21. *Ölüm* (II, 216-239)
22. *Semâ* (II, 239-279)
23. *Melek, cin* (II, 279-281)
24. *Hayvanlar* (II, 281-312)
25. *Muhtelif bilgiler* (II, 312-325).

Ancak bu bölümler de kendi içlerinde kısımlara ayrılmakta ve arınan mevzû, ilgili bölümlerde her zaman aynı rahatlıkla bulunamamaktadır. Meselâ akıl, ilim ve cehâlete tahsis edilen ilk bölümde *belâgat* (I, 26), *şîir* (I, 36), *hutbe* (I, 64), *rüyâ tâbiri* (I, 71) yer almakta, şükür ve medhe ayrılmış 6. cı bölümde *tıb'ba* (I, 202) raslanmaktadır. Bu güçlüklerin, esere yapılacak tahlîli indekslerle büyük ölçüde hafifletilmesi mümkündür.

4. İHYÂU 'ULUMİ D-DİN

Herbiri 10 ar kitaplık 4 ana bölümden teşekkül eden eserine, ilmi muhtelif yönleriyle anlatarak giren *Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed*

20 Hayatı ve eserleri için bk. *G* I, 288-9; *Suppl.*, 1, 505-6; *Mu'cem'ul-mu'ellifin* IV, 59.

21 Tam adı *Muhâzarâtu l-udebâ'* ve *muhâverâtu ş-şu'arâ ve'l-bulegâ* olan ve İstanbul kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan (bk. msl. *Köprülü Ktp.*, 1371, 1372, 1373, 1374, 1375, 1376, 1377, 1378, 1379, 1380; *Fatih* 4064; *Es'ad Ef.*, 2897 v.d. *Hami-diye*, 1188, 1189; *Lâleli* 1920; *Nuruosmâniye* 4231; *Âtîf Efendi* 2258; *Hacı Selim Ağa* 931, 987) eser *Matbaa-i Âmire*'de h. 1326'da basılmıştır.

22 Hayatı ve eserleri için bk. *Kasım Kufrah, Gazzalî (IA, V, 748-760)*; *A.S. Furat, Dalaletten Hidâyete (el-Munkiz tercümesi, İstanbul, 1978, s. 7-28)*.

el-Gazzālî (505/1111)²², kulu yaratana ve cemiyete karşı vazifeleri içinde ele almakta; başarıya ulaşması için sakinmesi ve benimsemesi gereken yolları çizmektedir. Esasen *el-Gazzālî* bu hususta bilinmesi gerekenleri, tasavvufî bir görüşle ele almakta, böylece bize şimdiye kadar görüşlerimizden farklı bir dînî ilimler ansiklopedisi vermektedir²³.

İhyâ islâm dünyasında büyük bir şöhret kazanmıştır. *Şeyh 'Abdul-Ķâdir b. 'Abdillâh b. 'Abdillâh el-'Ayderûs, K. tâ'rîfi l-ahyâ' bifazâ'il il-İhyâ'* adlı eserinde, *'Abdul-Gâfir el-Fârisî, en-Nevevî, Ebû Muhammed el-Kâzerûnî* v.d. âlimlerin *İhyâ* hakkındaki müsbet görüşlerini bir araya toplamıştır²⁴.

Batıda da birçok çalışmaya²⁵ mevzu olmuş eseri teşkil eden 40 kitap şu tertip²⁶ içindedir :

A. *Rub' u l-'ibâdât* : 1. *İlim* (I, 5-79) 2. *Akâid* (I, 79-111) 3. *Tahâret* (I, 111-129), 4. *Salât* (I, 129-187) 5. *Zekât* (I, 187-207) 6. *Savm* (I, 207-214) 7. *Hac* (I, 214-244) 8. *Tilâvetu l-Kur'ân* (I, 244-264) 9. *Ezkâr ve duâlar* (I, 264-299) 10. *Tertîbu l-evrad* (I, 299-328). B. *Rub' u l-'Âdât* : 1. *Âdâbu' l-ekl* (II, 2-19) 2. *Âdâbu n-nikâh* (II, 19-55) 3. *Âdâbu' l-kesb ve'l-meaş* (II, 55-79) 4. *Halâl ve haram* (II, 79-138) 5. *Ülfet, uhuvvet, sohbet, muâşeret* (II, 138-197) 6. *Âdâb'ul-uzlet* (II, 197-217) 7. *Âdâb 'us-sefer* (II, 217-236) 8. *Âdâb'us-semâ ve'l-vecd* (II, 236-269) 9. *Emr bi'l-ma'rûf* (II, 269-312) 10. *Ahlâk'un-Nebî* (II, 312-345). C. *Rub' u l-mu hlikât* : 1. *Acâib'ul-kalb* (III, 2-42) 2. *Riyâzet'un-nefs ve Tehzîb'ul-ahlâk* (III, 42-68) 3. *Kesr'us-şehveteyn* (III, 68-92) 4. *Âfât'ul-lisan* (III, 92-142) 5. *Gazab, hâkd, hased* (III, 142-174) 6. *Zemm'ud-dünyâ* (III, 174-199) 7. *Zemm'ul-buhl ve zemmu hubbi'l-mâl* (III, 200-237) 8. *Zemm'ul-Câh ve'r-riyâ* (III, 237-288) 9. *Zemm'ul-kibr ve'l-'ucb* (III, 288-323) 10. *Zemm'ul-gurur* (III, 323-352) D. *Rub' u l-munciyât* : 1. *Tevbe* (IV, 2-53) 2. *Sabır, şükür* (IV, 53-123) 3. *Havf, recâ* (IV, 123-164) 4. *Fakr, zühd* (IV, 164-210) 5. *Tevhid, tevekkül* (IV, 210-252) 6. *Mehabbet, şevk, üns, rizâ* (IV, 252-309) 7. *Niyet, ihlâs sîdk* (IV, 309-336) 8. *Murâkabe, muhâ-*

23 *Charlet Pellat, İhyâ'nın yazılışında, İhvân us-sefâ risâlelerine karşı bir reaksiyon fikrinin hâkim olduğunu düşünmektedir. Bu görüşe, İhyâ'nın mukaddimesinde herhangi bir mesnet bulmak mümkün değildir.*

24 Bk. *İhyâ 'ulûm id-dîn, Kahire, 1352 (1933) I, 15 (derkenar).*

25 Bk. *G I, 419-426; Suppl., I, 744-756; Mu'cemu l-mu'ellifin XI, 266-269.*

26 Büyük sûfî ve mutasavvîf *el-Gazzâlî*, bu büyük eserini *Nizâmü l-mulk* ve *Melikşâh*'ın vefatlarından sonra gittiği *Şam*'da yazmağa başlar. Faslılarla devam edecek olan bu çalışma h. 449 (m. 1105) da tamamlanacaktır. (bk. *Dalâletten Hidâyete*, 25-26).

sebe (IV, 336-361) 9. *Tefekkür* (IV, 361-381), 10. *Ölüm ve ötesi* (IV, 381-468).

5. BAHRU L-FEVÂİD

Abbâsî Halifesi *el-Muktefi bi'llâh* devrinde (530-555/1136-1160). Şam Atabeğlerinden *Ebû Sa'îd Arslân*'ın yakınlarından *Alp Kutluğ* adına kaleme alınan bu eserin muhtevâsı dikkate alınınca umûmî bir ansiklopedi olduğu anlaşılmaktadır. 36 ana bölüm (: *mebhas*) ile 100 baktan teşekkül eden ve kelâm, tasavvuf, fıkıh, siyâset, pedagoji v.b. mevzûları²⁷ içine alan eser, *Muhammed Takî Dâniş Pejve* tarafından 1345 te neşredilmiştir²⁸.

6. UNMUZECU L-ULUM, CÂMÎ'U L-'ULUM

Burada h. VI (m. XII.) asır büyük islâm âleminin bir ucundan diğere dönerek Endülü's'te kaleme alınmış olan bir iki esere yer vermek gerekmektedir.

Târih, edeb ve tıp âlimi Ebû 'Âmîr Muhammed el-Belevî (559/1114)'nin²⁹ Unmüzeu l-'ulûm adı altında bugün elimizde bulunan en eski eser olan kitabı ile Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Vâdî'âşî (596/1199)'nin Câmî' l-funûn'u³⁰, kütüphânelerimizde nüshaları olmadığından muhtevâları hakkında fazla birşey söyleyemeyeceğimiz eserler arasındadır.

7. YEVAKİTU L-'ULUM

Mukaddimesinde ilmin faziletinden bahseden müellif, *Mevlânâ Muzafferu'd-din Alp Ergü*'nun, kendisinden, içinde her ilimden birkaç meselenin yer alacağı bir kitap yazmasını istediğini kaydeder. Böylece şer'an merdud olmayan ilimlerden meseleler seçmiş, âlimlerin halife mahfilleri ile büyüklerin meclislerinde müzâkere mevzûu ettiği hususları da kaydederek kitabını faydası umûma olsun diye Farsça olarak kaleme almıştır³¹.

27 *Münzevi* I, 648.

28 Aynı yer.

29 Müellif ve eseri için bk. *G I*, 499; *Suppl.*, I, 914; *Mu'cemu l-mu'ellifin* VIII, 272.

30 Bk. *G I*, 499; *Suppl.*, I, 914.

31 Eser, içinde zikri geçen en muahhar âlimin *ez-Zemahşerî* (538/1143) oluşu dikkate alınarak buraya yerleştirilmiştir.

Eserin³² ihtiva ettiği 30 ilim şunlardır : 1. *Usûl-i kelâm* (4b) 2. *usûl-i fıkıh* (12a) 3. *hilâf* (15b) 4. *mezheb* (22b) 5. *ferâiz* (27b) 6. *şurût* (30a) 7. *tasavvuf* (32b) 8. *meâni-i Kur'an* (39a) 9. *esbâb-ı nüzûl* (45a) 10. *nâsîh ve mensuh* (51a) 11. *garâib-i tefsir* (55a) 12. *kirâat* (60a) 13. *nevâdir-i Kur'an* (61b) 14. *garâib-i hadîs* (63a) 15. *emsâl-i Arab* (66a) 16. *meânî-i şîir* (69a) 17. *lûgat* (73a) 18. *nahiv ve irab* (76b) 19. *tasrîf* (80a) 20. *arûz* (82b) 21. *hatt* (87a) 22. *nevâdir-i ensâb ve tevârih* (90b) 23. *tâbir-i rüyâ* (93a) 24. *efsûn* (97b) 25. *tip* (102b) 26. *felâhat* (109a) 27. *nücûm* (112a) 28. *mesâha* (120b) 29. *hesap* (124a) 30. *fal* (127a).

8. KİTÂBU L-MUDHİŞ

Tesirli vaazlarıyla şöhret kazanmış olan *İbnu l-Cevzî* (597/1200)'nin³³ bu eserinin esas ağırlığını muhtelif mevzûlardaki mev'izeler teşkil etmekte ve fakat başta yer alan Kur'an, dil, hadîs, umûmî tarih ile Peygamberler târihine âit bilgiler kitaba ansiklopedik bir hava vermektedir.

Geniş bilgili ve velûd bir Arap müellifi olan *Cemâhud-dîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥ. el-Bekrî* eserini³⁴ şu tertipte yazmış bulunmaktadır: 1. *Kur'an ilimleri* (1b-9a) 2. *Dil* (9a-15a) 3. *Hadîs ilimleri* (15a-20b) 4. *Târih* (20b-26a) 5. *Mev'izeler* (26a-239a). Bu son bölüm, hernekadar mev'izeler adını taşıyorsa da, iki fasla ayrılmaktadır; ilk fasılda kronolojik bir sıra içinde, peygamberlerle ilgili 26 kıssa yer almakta (26a-45b), ikinci fasılda çeşitli mevzûlarda yazılmış 100 tane mev'ize bulunmaktadır (46b-239a).

9. HADÂ'İKÜ L-ENVÂR

Muḥammed Şâh b. el-Fenârî (839/1435)'nin *Unmüzecü l-'ulum'*una da (bk. nr. 21) hareket noktası olan bu çalışma, karşımıza, içinde en fazla sayıda ilme yervermiş ilk ansiklopedik eser olarak çıkmaktadır. Daha çok müfessir ve kelâm alimi olarak tanınan müellifi *Fahrud-dîn Muḥammed b. 'Umar b. el-Huseyn er-Râzî* (606/1209)³⁵, eserine aklî ve naklî ilim-

32 *Yevâkitü'l-'ulum'un Ayasofya* (nr. 4352) (h. 771) nüshasından faydalanılmıştır. Hk. bk. *Keşf* II, 2053; *Munzevî* I, 694-5.

33 *İbnu l-Cevzî* diye tanınan müellif için bk. *G* I, 500-8; *Suppl.*, I, 914-20; *Mu'cemu l-mu'ellifin*, V, 157-158.

34 Birçok yazma nüshaları bulunan (bk. msl. *Fatih* 4081) eserin burada, *Kılıç Alî Paşa* (nr. 714) nüshasından istifade edilmiştir.

35 Hayatı ve eserleri için bk. *G* I, 506-8; *Suppl.*, I, 920-4; *Mu'cemu l-mu'ellifin* XI, 79-80.

lerden 60 tane seçmiş bulunuyor. Kitabını büyük Harezmsah sultanı *Ebu'l-Muzaffer 'Alā ud-dīn Muhammed Tekiŝ*'e ithaf eden müellif, mukaddimesinde, bir uzlet devresi akabinde sultanın hizmetine girdiğini, böylece tahakkuk eden imkânlar içinde, okunulduğunda her ilim hakkında bilgi edinilecek bir eser kaleme almak istediğini ve fakat hangi ilmin daha uygun ve maksada muvafık olduğunu bilmediği için kitabına birçok akli ve nakli ilmi usul ve furuu ile topladığını³⁶ zikreder.

Eserin telif tarihi bilinmiyorsa da bunun h. 585 (m. 1189) den sonra olması ihtimali kuvvetlidir. Zira bilindiği üzere *'Alāud-dīn* herhangi bir zorla karşılaşmadan h. 568 (m. 1173) te, *Gürgane*'ta Harezmsah sayılmış ve fakat sonradan saltanata hak iddia eden kardeşi *Sultanşāh Mahmūd*'la uzun bir mücadele devresinden sonra h. 585 (m. 1189) te *Tus*'un meşhur *Rādegān* koruluğunda büyük otağının önüne kurduğu muhteşem saltanat tahtına oturarak³⁷ *'Alāu d-dünyā ve'd-dīn Ebu l-Muzaffer Muhammed Tekiŝ Burhānu emīr il-mu'minin* unvanı ile ülkesine hâkim tam bir hükümdar sayılmıştı. *Fahrud-dīn er-Rāzi*, eserinin mukaddimesinde sultandan mezkûr unvanı ile bahsettiğine göre, kitabını hiç olmazsa bu tarihte yazmış olması gerekmektedir; zikrettiği uzletten de, sultanın kardeşi ile mücadeleleri sırasında, çalışmalarını için emîn ve sâkin bir havayı aradığı devresini kasdettiği anlaşılmaktadır.

³⁸
Hadâ'îku l-envār'ın ihtiva ettiği ilimler şunlardır :

1. *Kelâm* (3b) 2. *usûl-i fıkâh* (7a) 3. *cedel* (9b) 4. *hilâfiyat* (12a)
5. *mezhepler* (16b) 6. *ferâiz* (21a) 7. *vesâyâ* (23b) 8. *tefsir* (25b) 9. *delâihü l-i'caz* (29a) 10. *kurâat* (32a) 11. *hadis* (36a) 12. *ricâl* (41a) 13. *tarih* (42a) 14. *megâzi* (54b) 15. *nahiv* (56b) 16. *tasrif* (59a) 17. *istikak* (62a) 18. *emsâl* (64a) 19. *arûz* (65b) 20. *kavâfi* (70a) 21. *bedâ'iu ş-şîr* (73b) 22. *meâni* (74b) 23. *mantık* (77a) 24. *tabiat* (81a) 25. *tâbir* (84a)
26. *ferâset* (88b) 27. *tip* (90b) 28. *teşrih* (102b) 29. *eczacılık* (105b) 30. *havass* (108b) 31. *iksir* (:kimya) (109b) 32. *cevâhir* (112b) 33. *talsımlar* (115a) 34. *felâhat* (119a) 35. *arkeoloji* (:ka'ru l-aşâr) (120a) 36. *baytarlık* (121a) 37. *atmacalar* (:el-buzât) (123b) 38. *hendese* (125a) 39. *Mesâha*

36 *İbnu Haldūn*, ilimleri başlı başına birer fenmiş gibi düşünerek, okuyucunun karşısına büyük bir yekünla çıkaran ilk âlimin *Fahrud-dīn er-Rāzi* olduğunu söylemektedir. Bk. *el-İber* I, 410.

37 Geniş bilgi için bk. *İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi* (Ankara, 1956), s. 83-86, 112-116.

38 Eserin burada *Ayasofya* 1759 nüshasından faydalanılmıştır. Diğer nüshaları arasında *Cârullah* 1131 ile *Es'ad Efendi* 2559 (h. 975) hatırlatılmalıdır.

(128b) 40. *ağırılık ölçme* (:*cerru l-eşkâl*) (131b) 41. *harp âletleri* (134b) 42. *hesap* (137a) 43. *hesâb-i hevâî* (139a) 44. *cebr ve mukâbele* (140a) 45. *aritimetik* (143a) 46. *vişk* (145b) 47. *menâzır* (148a) 48. *mûsıkî* (150b) 49. *hey'et* (153b) 50. *ahkâm* (156b) 51. *remil* (159a) 52. *azâim* (161a) 53. *ilâhiyat* (166a) 54. *makâlat-i ehl-i âlem* (168a) 55. *ahlâk* (169b) 56. *siyâset* (172b) 57. *tedbîru l-menzil* (175a) 58. *ilmu l-âhire* (177b) 59. *ilmu d-deavât* (180a) 60. *âdâbu l-mulûk* (181b).

Fahrü d-dîn er-Râzî'nin bugün elimizde yine bir ansiklopedik eser olan *Câmî'u l-'ulûm* adlı diğer bir kitabı da bulunmaktadır. Birçok güzel yazması da bulunan (Bk. msl. *Ayasofya* 2205; 3832 (1b-248b); *Nuruos-mâniye* 3760 v.d.) bu eser ile *Hadâ'îku l-envâr* mukayese edildiğinde, ihtiva ettikleri ilim sayısı hâricinde ciddi bir farka sahip olmadıkları görülmektedir. *Câmî'u l-'ulûm* da bahsedilmiş kırkıncı ve sonuncu ilim *cerru l-eşkâl* olup bu durum *Hadâ'îku l-envâr* da da aynıdır; esasen buraya kadar ki ilim tasnifinde ve muhteviyatta herikisi arasında bir fark ta yoktur. Sadece *Hadâ'îku l-envâr* da *cerru l-eşkâl*'den sonra yukarıda listede görülen 20 ilim daha yer almaktadır. Ayrıca müellif, esere *Hadâ'îku l-envâr fi haka'îk il-esrâr* adını verdiğini zikrettikten sonra, kitabında 60 ilmin bulunduğunu da tasrih etmektedir.

Her iki eserin 40. cı ilme kadar ki kısımlarının mukâyesesinde, nüsha farkları kabul edilebilecek ve mânâyı değiştirmeyecek bazı ifâde ve kelimeler haricinde bir farkın olmayışı ve Osmanlı âlimlerinin *Hadâ'îku l-envâr*'ı tanımaları (bk. msl. *Muhammed Şah*, nr. 21) karşısında *Câmî'u l-'ulûm*'un esas eser *Hadâ'îku l-envâr*'dan kısaltma yapılarak kaleme alındığı ihtimali kuvvetlenmektedir.

10. YENÂBÎ'U L-'ULUM

Eşkâlimu t-te'âlim fi'l-funûn'is-seb'a adını da taşıyan eser, *Fahrud-dîn er-Râzî* (606/1209)'nin talebesi *Şemsud-dîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. el-Halîl b. Se'ade b. Ca'fer eş-Şafi'î* (637/1240)'nindir³⁹.

Şam kadılığını deruhte etmiş olan ve şiirleri de bulunan müellifin eseri⁴⁰ h. 630 (m. 1232) da yazılmış olup, tefsir, hadis, fıkıh, edeb, tıp, hendese ve hesap ilimlerini ihtiva etmektedir.

39 Müellif ve eserleri için bk. G I, 508; *Mu'cemu l-mu'ellifin* I, 216.

40 Eserin *İstanbul* kütüphanelerinde herhangi bir yazmasına rastlanılmadı. Diğer kütüphanelerde mevcut yazmaları için bk. G I, 508.

11. *MUFİDU L'ULUM*

Tasnifinde dikkat çeken dağınıklığına rağmen eser, *kelâm* (5-11, 12-20, 65-70), *hukuk* (10-111, 112-118), *tasavvuf* (58-65, 75-85) *tarih* (168-179), *siyâset* (146-168, 180-189, 203), *psikoloji* (25-26, 190-193), *coğrafya* (73-85, 195-200), *madenler* (71-73, 201, 204-205), *arkeoloji* (193), *tıb* (210-211) ve *nevâdir* (136-146) sahasında bahisler ihtivâ etmekte ve popüler bir umûmî ansiklopedi olarak görünmektedir.

Zekerîya b. Muḥammed b. Maḥmûd el-Kazvînî (682/1383)'nin⁴¹ bu eseri⁴² Türkçeye de tercüme⁴³ edilmiştir.

12. *K. DURRATİT-TÂC*

Eserini⁴⁴ Dubâc b. Fîlşâh b. Rustemşâh'a ithaf etmiş bulunan Kuşbu d-dîn Maḥmûd b. Mes'ûd b. el-Muşliḥ eş-Şîrazî (710-1311)⁴⁵, mukaddimesinde kitabını bir giriş (:Fâtiḥa), beş ana bölüm (:cümle) ile bir bitiriş (:ḥâtîme)'e ayırdığını zikreder. Eserin ihtiva ettiği mevzûlar şunlardır : 1. *Mantık* (15a-33b) 2. *Felsefe ulâ* (33b-45b) 3. *Tabiat* (:ilm-i tabî'î) (45b-58b) 4. *Riyâziyat* (:ilm-i evşâfî) (59a-161a) 5. *Îlâhiyat* (:ilm-i a'lâ) (161a-172a) ve *Ḥâtîme* (:uşûl-i dîn, furu-i dîn) (172a-374b).

Dördüncü bölüm içinde *geometri* (59a-101a), *astronomi* (101a-129a), *aritmetik* (129a-135a) ve *mûsiki* (135a-161b) yer almakta; hâtîmede *kelâm* (:uşûl-i dîn) (172a-309a) ile *fıkh* (:furu-i dîn, 309b-345a) işlendikten sonra, *ahlâk* (345a-354b) ve *siyâset* (355a-363b) üzerinde durulmaktadır.

13. *NİḤÂYETU L-EREB Fİ FUNUNİ L-EDEB*

Aynı zamanda dirâyetli bir devlet adamı olan müellif *Şihâbu d-dîn Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muḥammed et-Teymî el-Kureşî en-Nuveyrî* (732/1332)⁴⁶, elimizde bulunan bu tek eserini 20 sene gibi uzun bir müd-

41 Hk. bk. *Mu'camu l-muellifin* IV, 183.

42 Birçok yazması bulunan eser (bk. msl. *Şehid Ali Paşa* 2780; *Ayasofya*, 4281, 2362, *Hacı Beşir Ağa* 410 v.d.) basılmıştır: *Kahire*, 1310; *Dimaşk* 1323.

43 Bk. *Hacı Mahmud Efendi Ktp.* 1609.

44 Birçok yazmaları olan (bk. msl. *Köprülü*, 867; *Munzevî* I, 665-7) eserin, burada *Dâmâd İbrahim Paşa* nüshasından (nr. 816) istifade edilmiştir.

45 Müellif için bk. *Mu'camu l-mu'ellifin* XII, 202-3; *Reyhânetu l-edeb* IV, 470-2.

46 Hk. bk. *G* II, 139-40, *Suppl.*, II, 173-74; *Mu'camu l-mu'ellifin* I, 306-7.

det zarfında ikmâl etmiştir. Târihe dâir geniş bölümleri dolayısıyla *Târîhu'n-Nuweyrî* diye de anılan eserin son cüzü Mısır tarihinden bahsetmekte, müellif devrinin hâdiselerini anlatırken kendi müşahedelerine de yer vermektedir. Eserin yazılmasında, pekçok esere dayanıldığı görülür⁴⁷.

Nihâyetu l-ereb 31 cüzden meydana gelmekte ve şu 5 bölüme ayrılmaktadır⁴⁸ :

1. *Gök ve yeryüzü* (I, 28-416); *Gökyüzü* 28-65, *Gökyüzü olayları* 71-124; *günler, mevsimler* 130-195; *yeryüzü: dağlar, denizler* 198-291; *Ülkeler coğrafyası* 292-416. 2. *İnsan* (II-VIII, IX, 1-225): *yaratılışı* (II, 5-13); *uzwolarının tavsîfi* (II, 16-124); *gazel, nesîb* (II, 125-275); *insan toplulukları* (II, 276-362); *atasözleri* (III, 1-110); *Arablara mahsus nâdir şeyler* (III, 112-122); *kâhinler* (III, 124-144); *kinâyeler* (III, 147-156); *elgaz* (III, 157-167); *medih ve hiciv* (III, 168-393); *mîzah* (IV, 1-74); *şarap ve haram kılınışı* (IV, 76-106); *güzel şiir* (IV, 107-117); *meclisler* (IV, 118-132); *semâ ve mûsikî* (IV, 133-341; V, 1-122); *mersiyeler, zühâ* (V, 123-279); *duâlar* (V, 280-325); *esmâ-i hüsnâ* (V, 326-334), *imâmet* (VI, 1-90); *vezirler ve hükümdarların yakınları* (VI, 92-150); *ordu, harb* (VI, 151-247); *kadılar, hukuk* (VI, 248-290); *hisbe* (VI, 291-315); *kitâbet* (VII, 1-200); *menşurlar, tevkîler* (VII, 201-212), *Risâleler* (VII, 213-312; VIII, 1-175); *hikmetli sözler* (VIII, 181-188); *Dîvân* (VIII, 191-220); *Saray müştemilâtı* (VIII, 221-227); *cizye* (VIII, 228-233); *ahkâm-ı şer'iyye* (VIII, 234-240); *iktâlar* (VIII, 241); *sarayda vazifekiler* (VIII, 298-305), *kâtibin vasıfları, kâtible ilgili hususlar* (IX, 1-225). 3. *Hayvanlar* (IX, 226-383; X, 1-354): *yırtıcı ve vahşi hayvanlar* (IX, 226-342); *atlar* (IX, 343-383; X, 1-102); *deve, inek, koyun* (X, 103-132); *zehirli hayvanlar (yılan ve akrebler* X, 133-180); *kuşlar* (X, 181-287); *sinekler* (X, 287-311); *bahıklar* (X, 312-323); *av âletleri* (X, 324-354). 4. *Bitkiler* (XI, 1-330; XII, 1-231): *bitkiler* (XI, 1-85); *ağaçlar* (XI, 86-255); *bahçeler, güller* (XI, 256-330); *çiçekler* (XII, 1-69); *çiçeklerden yapılan yağlar, kozmetik maddeler* (XII, 70-140), *cinsî kudreti arttıran ilâçlar* (XII, 141-196); *vücut kokularını kesen ilâçlar* (XII, 198-200); *cinsî kudreti azaltan ilâçlar* (XII, 212-231). 5. *Tarih* (XIII-XV): *Peygamberler* (XIII, 1-277; XIV, 1-296); *eski kavimler* (XIV, 298-318); *hind, Çin ve Türk hükümdarları* (XIV, 319-340); *Mısır* (XV, 1-141); *İran* (XV, 142-286), *Arabistan* (XV, 287-337); *Eyyâm'ul-arab* (XV, 338-435)...

47 *Kâtib Çelebi*, müellifin başvurduğu eserlerin bazılarını kaydeder ki bunlar arasında *İhyau 'ulüm id-dîn* de vardır. Bk. *Keşf I*, 416.

48 Buradaki numaralamada, eserin *Kahire*'de 1923'te başlıyan tab'ından faydalanılmıştır.

14. TA'DİLÜ L-'ULUM

İçinde aklî ve naklî ilimlerle ilgili mesmûatını ve husûsî görüşlerini toplayıp serhetmiş bulunan 'Ubaydullâh b. Mes'ûd b. Tâci ş-şeria' (747/1346)⁴⁹, kitabını şu üç ana bölüme ayırmış bulunuyor: 1. *Mantık* (1b-100b) 2. *Kelâm* (101b-220a) 3. *Hey'et* (220b-292a).

Kelâma büyük bir ehemmiyet veren müellif, eserinin⁵⁰ buna tahsis ettiği bölümünde *anâsır* (165b), *görme* (172a), *hâle* (173a), *taşlar* (174b), *madenler* (179a) üzerinde durmakta, daha sonra da *rûh* (180a-191b) ve *tasavvuf*'u (192a-220a) ele almaktadır.

15. MESÂLİKU L-EBSÂR

Bir edip ve târihçi olan müellif *Şihâbu d-dîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullâh el-Umarî* (749/1348)'nin⁵¹ büyük hacimdeki bu eseri umûmî ansiklopedilerin en değerlileri arasında yer alır.

Eserin⁵² ihtiva ettiği mevzular arasında şunlar kaydedilmelidir : *denizler* (II, 118-149), *rüzgârlar* (II, 149-159), *kible ve bulunuşu* (II, 208-245), *yıldızlar* (II, 245), *küsûf ve hüsûf* (II, 249-270), *yollar* (II, 270). *İslâm Ülkeleri* (:*Hind ve Sind* III, 6a-25b; *Cengizhân'ın ülkeleri* III, 26a-76a; *Türklerin Anadolu'daki şehirleri* III, 87b-143b; *Mısır, Şam ve Hicaz* 143b; *Yemen* IV, 1b-8b; *Habeşistan* IV, 9a-16b; *Afrika* IV, 28a-58b; *Endülüs* IV, 58b-63a); *Arap kabileleri* IV, 63a.

Mesâlik'in V. cildinin ilk yarısı, Şark ve garp diye ayrılan dünyanın, üstünlüğü elinde tutan Şark bölümünün tanıtılmasına tahsis edilmiştir. Bu üstünlüğü sağlıyan *nebîler*'le (V, 35b), *kurrâ* (V, 38a-75b), *huffaz* (76a-122a), *fakîh muhaddisler* (122a-152b) anlatıldıktan sonra, Garp'ta yetişen *zevât*'a (153a-165b) geçilir. Edebiyat dünyasının ileri gelen *sûfî* (VIII. cilt), *hakîm* (IX. cilt), *mûsikîşinas* (X. cilt) *vezîr*, *küttâb* (XII, XIII. ciltler), *şâir* (XIV, XV. ciltler) ve *edip*'leri (XVI, XVII. ciltler) iş-

49 Müellif için bk. G II, 214; *Suppl.*, II, 300-301; *Mu'cemu l-mu'ellifin* VI, 246.

50 Eserin bugün birçok yazması (Bk. msl. *Ayasofya* 2198; *Süleymâniye* 749; *Cârullah* 1350; *Nuruosmâniye* 2657; *Köprüllü* 797) mevcut olup, burada *Hamidiye* (nr. 721) nüshasından istifade edilmiştir.

51 Müellif ve eserleri için bk. G II, 141; *Suppl.*, II, 175; *Mu'cemu mu'ellifin* II, 204-5.

52 27 cilt kadar tutan eserin bazı ciltleri muhtelif kütüphanelere dağılmış durumdadır. Ehemmiyetine binâen bu eseri müstakil bir maktâlede ele almak istiyoruz.

lendikten sonra *hayvan*'lara (XX. cilt) geçilir. *Kelâm* (XXIII. cilt) ve *târih* XXIV-XXVI.) eserin son bölümleridir.

16. NUZHETU L-KULUB

Mukaddimesinde, kendisinden önce bu hususta Arapça yazıldıkları için İranlıların pek fazla zevk alamadıkları bazı eserlerin kaleme alındığını kaydeden *Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Hamdullâh el-Mustevfî el-Kazvîni* (750/1349)⁵³, onlardaki boşlukları gidermek üzere bu eserini yazdığını söylemekte ve istifâde ettiği eserlerin bir listesini vermektedir.

Esasında bir tarih ve coğrafya âlimi olan *Hamdullâh Mustevfî*, umûmî bir coğrafya ansiklopedisi olan bu eserini⁵⁴ şu tertiple kaleme almış bulunmaktadır: 1. *Mukaddime* (:felekler, yıldızlar, anâsır 4b-33b) 2. *Mevâlid-i selâse* (:madenler (33b-43a), nebatlar (43a-62a) ve hayvanlar (62a-81b) 3. *İnsan* (81b-119a) 4. *Ülkeler coğrafyası* (:Mekke, Medine (119a), İran (123a), Irak (127b), Âzerbeycan (138b)... *Anadolu* (143a), *Horasan* (155b). *İran yollarının mesâfeleri* (159b), *dağlar* (165a), *madenler* (167b), *denizler* (169a), *İranlı hükümdarların idâresi altında bulunmuş yerler* (173b), *diğer ülkeler* (:Çin, Harezmi, Mâverâünnehir, 177a)...

17. NEFÂ'İSU L-FUNUN

Naklî ve aklî ilimlerle ciddî şekilde meşgul olduğu anlaşılan *Şemsu d-dîn Muhammed b. Maḥmūd el-Âmulî* (750/1349)'nin⁵⁵ bu eserin tam adı *Nefâ'isu l-funûn fî 'arâ'isi l-funûn*'dur⁵⁶.

Eserin ana bölümlerini teşkil eden ilim gurupları ile bunların içinde yer alan ilimler şunlardır :

A. *Edebiyat* (: hatt I, 10-15; *lûgat* I, 15-18; *tasrîf* I, 18-23; *iştikâk* I, 23-26; *nahiv* I, 26-31; *meânî* I, 31-37; *beyan* I, 37-41; *bedî* I, 41-49; *arûz* I, 49-56; *kâfiye* I, 56-60; *takrîz* I, 60-64; *emsâl* I, 64-77; *devâvin* I, 77-87; *inşâ* I, 87-96; *istifâ* I, 96-105). B. *Şer'î ilimler* (:kelâm

53 Müellif hk. bk. Z.V. Togan, *Hamdullah Mustevfî* (IA, V, 186-88).

54 Eserin yazmaları [bk. msl. *Fatih* 4517 (h. 881); *Dâmâd İbrâhîm Paşa* 965 (h. 1013); *Hâlet Efendi* 743 (h. 1020); *Es'ad Efendi* 2505 (h. 1229) arasında, burada *Lâlâ İsmâil Paşa* (nr. 230) nüshasından istifade edildi.

55 Müellif hk. bk. *Mu'camu l-mu'ellifin* IX, 67-68; *Reyhânetu l-edeb* I, 64-65; A. Hartmann, *an-Nâşir li-Dîn Allâh*, s. 32, (Berlin, 1975).

56 Eser, *Tehran*'da 2. cilt halinde basılmıştır: 1317.

I, 105-115; *tefsir* I, 115-127; *hadis* I, 128-136; *usûl-i fıkıh* I, 136-145, *fıkıh* I, 146-160; *kıvâat* I, 160-170; *hilâf* I, 170-76; *şurât* I, 176-188; *daavât* I, 188-200). C. *Tasavvuf* (: *sülûk* I, 201-214; *hakikat* I, 214-225; *merâsid* I, 225-232; *hurûf* I, 232-239; *fütüvvet* I, 239-246). D. *Muhâver*e (: *âdâb-ı muhâver*e I, 246-61; *tevârih ve siyer* I, 261-299; *muhâlât* I, 299-308; *ensâb* I, 308-313; *gazevât* I, 313-326; *ehâci (terâkib-i arabîyye)* I, 326-36) E. *Hikmet* (: *tehzib-i ahlâk* II, 2-16; *tedbîr-i menâzil* II, 16-23; *siyâset* II, 23-36) F. *Usûl-i Hikmet* (: *Mantık* II, 36-44; *felsefe* II, 44-54; *ilm-i ilâhî* II, 54-63; *İlm-i tabîî* II, 63-73) G. *Usûl-i ri'yâzî* (: *hendese* II, 73-83; *astronomi* II, 83-89; *aritmetik* II, 88-98; *mûsikî* II, 98-111) H. *Furû-i tabîî* (: *tıp*, II, 111-128; *kimya* II, 128-138; *simyâ* II, 138-151; *tâbir-i rüyâ* II, 151-170; *ferâset* II, 170-173; *ahkâm-ı nücum* II, 173-181; *havâss* II, 181-197; *baytarlık, av kuşları, arkeoloji, felâhat*, II, 197-301; *ilm-i dem ve ilm-i vehm* II, 301-303) İ. *Furû-i ri'yâzî* (: *hey'et* II, 303-312; *menâzir* II, 312-317; *mütevassıtât* II, 317-8; *hesap* II, 318-324; *cebr ve mukâbele* II, 324-6; *mesâhat* II, 326-329; *suver-i kevâkib* II, 329-33; *rakamlar* II, 333-338; *mesâlik ve memâlik* II, 338-46; *vıfk-ı a'dâd* II, 346-358; *ilm-i hiyel* II, 358-59; *remil* II, 359-365, *satranç* II, 365-372).

18. MEKÂLİDU L'ULUM

Geniş sahaya yayılmış mütebahhir bir âlim olan *es-Şerîfu l-Curcânî* (816-1413)⁵⁷, ilimlerin ve içlerinde yer alan mühim dalların tarihlerini verdiği bu eserini⁵⁸ şu tertipte kaleme almış bulunmaktadır :

1. *Tefsir* (8b) 2. *hadis* (9b) 3. *fıkıh* (12a) 4. *usûl-i fıkıh* (18b) 5. *usûl-i kelâm* (21b) 6. *cedel* (24b) 7. *nahiv* (27a) 8. *Sarf* (30b) 9. *meânî ve beyan* (32a) 10. *arûz* (39b) 11. *mantık* (43a) 12. *hikmet* (48b) 13. *hey'et* (52b) 14. *hendese* (54a) 15. *hesap* (58a) 16. *istifâ* (59b) 17. *mûsikî* (61b) 18. *nücum* (63b) 19. *tıp* (66a) 20. *ahlâk* (74a) 21. *tasavvuf* (81a).

57 Müellif ve eserleri için bk. G II, 216-7; *Suppl.*, II, 305-6; *Mu'cemu l-mu'ellifin* VII, 216.

58 Burada *Mekâlidu l'ulüm f'l-hudûd ve'r-rusûm'un Bağdath Vehbi Efendi* (nr. 2152/1 (1-85) (h. 1181) nüshasından istifade edilmiştir.

19. SUBHÜ L-A'ŞÂ

Fıkıh, tarih ve edebiyata dâir birçok eserin müellifi olan *el-Kalkaşandî* (821/1418)⁵⁹ *Subhu l-a'şâ fi kitâbeti l-inşâ'* adlı büyük hacimli eseriyle de ansiklopedik eserlerin güzel numûnelerinden birini vermiştir. Esâsında inşâ'nın usûl, kâide ve nevilerini izah etmeği hedef almış bulunan müellif yüksek seviyede bir kâtibin bilmesi gereken bilgileri vermekte⁶⁰, böylece gerektikçe sunduğu umûmî bilgilerle de bize umûmî bir ansiklopedik eser sunmaktadır. Eserin kaynaklarını devlet arşivlerindeki resmi vesâik, tahrirat ile *İbnu Kuteybe*, *el-Mes'ûdî*, *Ebû İshâk eş-Şâbî*, *İbnu Nubâta*, *eş-Se'âlibî*, *el-Askerî* gibi münsî, edip ve tarihçilerin eserleri teşkil eder.

Hangi baskının cilt ve sayfası ?

Kitabına, *kitâbetin üstünlüğü* (I, 35-46), bu sahada ileri gelenlere yazılan *medhiyeler* (I, 46-50), *kitâbetin lügat ve istilâhat olarak mânâları* (I, 50-53), *inşâ'nın diğer kitâbet nevilerine üstünlüğü* (I, 54-57), *nesrin şüire tercih edilişi* (I, 58-61), *kâtibin vasıfları ve âdâbı* (I, 61-73), *muâşeret âdâbı* (I, 73-79), *inşâ divânı*, islâmdaki yeri, diğer ülkelerde arzettiği farklı durumlar (I, 89-100), *inşâ divânında mer'î kanunlar*, bu müessesede yer alan zevât ve bunların âdâbından (I, 101-139) bahsederek giren *el-Kalkaşandî*, *Subhu l-a'şâ'yı* şu yedi makaleye ayırır :

I. *Makâle* : Yüksek seviyede bir kâtibin ihtiyaç hissettiği umûmî bilgiler (: *el-edevât*) (I, 148-480; II, 5-7: *Arapça* I, 148-165; *Yabancı diller* I, 165-167; *Arapça nahiv ve sarf* I, 167-170; *diğer Arapça ilimler* I, 180-189; *Kur'an-ı kerîm* I, 189-201; *hadis* I, 201-210; *hutbe* I, 210-220; *mükâtebat ve resâil* I, 227-271; *şiiir* I, 271-295; *mesel* I, 295-305; *ensab* I, 306-371; *müfâharat ve münâferat* I, 372-389; *eyyam'ul-hurûb* I, 390-397; *Arapların âdetleri* I, 398-411; *târih* I, 411-466; *kütüphaneler, ilimler, kitaplar, sahalalarının ileri gelen âlimleri* I, 466-481; *ahkâmı s-sultaniyye* II, 5-7) ile kâtibin muhtelif yazılarında, tavsifleri için bilgiler edinmek istediği husus (II, 7-183: *İnsan, fizikî evsâfı* II, 8-16; *binek hayvanları* II, 16-35; *yırtıcı kuşlar* II, 36-67; *av kuşları ile yakalanan hayvanlar* II, 67-93; *kıymetli taşlar* II, 94-113; *kokular* II, 113-135; *yolculuk, silâh, av ve oyun âletleri* II, 125-146; *yıldızlar ve gök olayları; yeryüzü şekilleri* II, 177; *sular* II, 178-180; *bitkiler* II, 180-182) ile yazı ve inşâda kullana-

59 Büyük bir Arap münsî ve müverrihi olan müellif için bk. *İbrâhim Kafesoğlu*, *Kalkaşandî* (IA. VI, 134-139); *Mu'cemu l-mu'ellifin* I, 317.

60 Bu hususta ayrıca bk. *Charles Pellat*, *Les Encyclopedies...*, 654-5.

cağı bilgiler (II, 183-430: *Meâni* II, 183-200; *elfaz* II, 201-250 (*garîb, fâsîh*), *inşâ-i kelâm* II, 250-269; *secî* II, 269-282 v.d.) bu makâlenin ilk bölümüdür.

İlk makâlenin ikinci bölümü, bu kâtibin bizzat yazı (*el-hatt*) ile ilgili olarak edinmesi gereken bilgilere ayrılmıştır ki bunlar arasında yazının üstünlüğü, vaz'i, inşâ divanında kullanılan kalemler, harflerin şekilleri, noktalama v.b. hususlar (III, 5-172) ile harfler ve *zı* ve *zat*'ın husûsiyetleri (III, 222) hatırlatılmalıdır.

Umûmî ve tasvîri coğrafya ile ilgili bilgileri ihtiva eden *ikinci makâle*'nin ilk iki bölümü *yeryüzü* (III, 227-251 : *şekli, iklimler, denizler, ülkeler ve uzaklıkları*) ile *hilâfete* (III, 251-282 : *halîfeler, fethettikleri yerler, giyinişleri, şîâr ve vazîfeleri*) dâirdir. *el-Kalkaşandî, Mısır*'ı fizikî ve beşerî coğrafyası (III, 282-532; IV, 5-72) ile ele aldığı üçüncü bölümde *Şam (Sûriye)* (IV, 72-242) ve *Hicaz*'a da (IV, 243-304) eğilir. Aynı makâlenin dördüncü bölümünde ise *Mısır*'a komşu bu ülkeler, muhtelif yönlerden bahis mevzûu edilir : *Cengiz Han ve Moğollar ve işgâl ettiği ülkeleri, İran, Turan, Hârezm, Çin, Yemen* (V, 6-51), *Bahreyn* (V, 54-57), *Yemâme* (V, 58-61), *Hint* (V, 61-95), *Tunus* (V, 99-149), *Telemsen* (V, 149-151), *Mağrib* (V, 152-210), *Endülüs* (V, 211-271), *Sudan* (V, 302-334), *Anadolu* (V, 338-369), *Ege denizi adaları* (V, 369-376), Ege denizi ile Endülüs arasındaki büyük ülkeler: *Bizans* (V, 376-397), *Almanya* (V, 403-409) v.d.

İki bölümden teşekkül eden *üçüncü makâle*'nin ilk yarısı isim, künye ve lâkablar halinde *hitap şekilleri*'ne (V, 423-505), diğer yarısı ise inşâ malzemeleri (*kâğıt eb'âdî, yazıdaki şekil, başlıklar, tarih koyma* (VI, 5-271) ile takvimlere ayrılmıştır. Muhtelif şekil ve husûsiyetleri ile mükâtebatı ele alan *dördüncü makâle* (VI, 274-559, VII, VIII, IX (5-252) oldukça hacimlidir. *Beşinci makâle* biatnâmeler (IX, 283-337). (IX, 348-408), zâbitan sicilleri (X, 310 v.d.), idârede yer alan muhtelif şahsiyetlerin rutbeleri, bunlara yazılacak yazılarda dikkat edilecek hususlar ile Mısır dışındaki yerlerde bulunan aynı durumdaki zevâta yazılacak yazılara (XI-XII); *altıncı makâle, vesâyâ, tâyinler, imtiyazlar ve tarhanlıklara* (XIII, 2-104); *yedinci makâle, iktâlara* (XIII, 104-200); *sekizinci makâle* ise *yeminler ve şekilleri* ile *neshine tahsis edilmiştir* (XIII, 200-16). Müellif yeminleri kaydederken daha sonra *Ehl-i sünnet* (216-222), *Ehl-i bid'at (Hâriciler, Şûiler)* (222-253), *Ehl-i küfr (Yahûdiler, Nasrâniler, Mecûsîler)* (253-271) ve hakimler (271-98) hakkında bilgi verir. *Dokuzuncu makâle* de, *emannâmeler* (XIII, 320-387), *afvnâmeler, mütârekeler ve sulh-*

ler (XIV, 5-110) üzerinde durmakta; *Onuncu makâle* de ise, kâtiblerin çokça kullandıkları yazı şekillerini, *makâme* (XIV, 110-138) ve muhtelif *risâleler* ile (XIV, 138-251) diğer yazı çeşitlerini, icâzet (322-355), *takrîz* (335-340) v.s. yi gözden geçirmektedir.

el-Kalkaşandî eserini, *el-Hâtîme* adını verdiği bir bölümle bitirir. Burada *posta işleri* (XIV, 366-389), *posta güvercinleri* (XIV, 389-392), *Suriye'den Mısır'a buz naklinde kullanılan develer* (XIV, 392-6) ile ateş yakarak haberleşmeler anlatılır (XIV, 397-404).

20. el-UNMÜZEC

Usûl ve fıkıh sahasında çalışmalarıyla tanınan müellif Necmud-dîn İbrâhîm b. 'Alî b. Aḥmed et-Tarsûsî⁶¹ (758-1357) eserinde⁶² şu mevzulara yer vermiştir :

1. *Usûlu' l-luga* (56b) 2. *ilmü' l-vaz'* (58a) 3. *iştikak* (58b) 4. *sarf* (61b), 5. *nahiv* (64a) 6. *meânî* (69a) 7. *beyan* (72a); 8. *bedî* (74b) 9. *mantık* (75a) 10. *âdâb'ul-bahs* (78a) 11. *kelâm* (79a) 12. *İsnâd* (92a) 13. *usûl'ül-fıkh* (94b) 14. *tefsir* (98b) 15. *Tecvid* (106a) 16. *hadis* (107b) 17. *fıkıh* (111a) 18. *ferâiz* (133b) 19. *tasavvuf* (114b) 20. *teşrîh* (115a) 21. *tıb* (117a) 22. *hesap* (199a).

21. UNMÜZECU L-'ULÛM

*Muḥammed Şâh b. Şemsid-dîn el-Fenârî*⁶³ (839-1435) eserine ilmin üstünlüğünü ifade eden âyet ve hadisleri zikrederek girer. Uzun zamandan beri bütün ilimlerin esaslarını bir eserde toplamağı düşündüğünü kaydeden müellif, bu kitabında aklî ve naklî dediği 100 ilmi bir araya getirmiştir. *Muḥammed Şâh*, bu mevzûda *Faḥru d-dîn er-Râzî* (606-1209)'nin *Ḥadâ'îku l-envâr fi ḥakâ'iki l-esrâr* (bk. nr. 9) adında Farsça bir eser kaleme aldığını, kendisinin buna 40 ilim ilâve ederek eldeki eseri yazdığını hatırlatır.

Müellif ele aldığı ilmin ana mevzularını asl (:el-aşl) adı altındaki bölümlerde inceler. Bu bilgi dalının diğer bilgilerle münasebetleri ile ilgi

61 Müellif ve eserleri için bk. G II, 79; *Suppl.*, 1187; *Mu'cemu l-mu'ellifin* I, 62-63.

62 C. Brockelmann'ın kaydetmediği bu eserin şimdilik ilki yazmasına sahibiz; *Giresun (Süleymaniye Ktp.)* 128/3 (56b-120a) (h. 1162); *Hasan Hüsnü Paşa* 768/10 (216-248). Burada ilkinden istifade edilmiştir.

63 Hk. bk. G II, 234; *Suppl.*, II, 329; *Mu'cemu l-mu'ellifin* IX, 272-3.

gekici husûsiyetlerini soru halinde vaz'eder ve eşkâl (:el-eşkâl) adı altında izâhlarını yapar.

Eserde⁶⁴ yeralan ilimler şunlardır : 1. *Usûlu d-dîn* (4a) 2. *tefsir* (5b) 3. *hadis* (8a) 4. *hakâik* (9a) 5. *kirâat* (10b) 6. *delâilu l-icâz* (12a) 7. *meârif* (14a) 8. *menâzil* (16b) 9. *usûlu l-fıkıh* (22b) 10. *cedel* (31a) 11. *Fetvâ* (33a) 12. *kazâ* (35a) 13. *ferâiz* (36b) 14. *hikemu ş-şerâyi* (40a) 15. *tasavvuf* (43b) 16. *esmâu r-ricâl* (45b) 17. *Siyer* (46b) 18. *kıyasu l-enbiyâ* (52b) 19. *megâzî* (56a) 20. *tevârih* (60a) 21. *metnu l-luga* (62b) 22. *sarf* (64a) 23. *istikak* (66a) 24. *nahiv* (67a) 25. *meânî* (68a) 26. *beyan* (70a) 27. *bedî* (72a) 28. *mulhakâtu l-bedî* (74b) 29. *arûz* (75b) 30. *kavâfi* (77a) 31. *emsâl* (78b) 32. *def ul-metâin* (80b) 33. *elgaz, muammâ* (82b) 34. *inşâ* (86b) 35. *hatt* (88a) 36. *mantık* (93a) 37. *mevzûat* (95b) 38. *semâu l-kiyân* (98a) 39. *semâ ve âlem* (100a) 40. *mizâciyât* (101b) 41. *ilâhiyat* (102b) 42. *milkiyât* (104a) 43. *tip* (105a) 44. *teşrih* (106b) 45. *kehâle* (108a) 46. *baytarlık* (108b) 47. *atmacalar* (108b) 48. *eczacılık* (109) 49. *cevâhir* (110a) 50. *filâha* (110b) 51. *arkeoloji* (110b) 52. *tâbir* (110b) 53. *firâset* (111b) 54. *tılsımlar* (112a) 55. *nirencat* (113a) 56. *havâssu l-hayvânât* (115a) 57. *havâssu l-ahcâr* (115a) 58. *havâssu l-eşcâr* (115b) 59. *san'at* (116a) 60. *ihfâ* (117b) 61. *seyâhat* (118a) 62. *hey'et* (119a) 63. *havâssu l-ekâlîm* (122a) 64. *mekâdiru l-ulviyyat* (124a) 65. *mûsikî* (125b) 66. *hendese* (126a) 67. *ağırhıklar* (128b) 68. *âlâtu l-harb* (129a) 69. *mesâha* (129a) 70. *aritmetik* (130a) 71. *ilmu l-meftûh* (130b) 72. *cebr ve'l-mukâbele* (131a) 73. *hesâbu l-Hind* (132b) 74. *ukûd* (133a) 75. *ekr* (133b) 76. *el-ekru el-muteharrrika* (134b) 77. *menâzir* (136a) 78. *nücûm* (138a) 79. *ihtiyârât* (140b) 80. *üsturlâb* (141b) 81. *rub'u d-dâ'ire* (141b) 82. *da'vetu l-kevâkib* (142b) 83. *teshîru l-cinn* (144a) 84. *hurûf* (145b) 85. *simyâ* (146b) 86. *havâssu l-Kur'ân* (147a) 87. *havâssu l-esmâ* (148a) 88. *vifk* (148b) 89. *reml* (150a) 90. *atıcılık* (151a) 91. *melâhim* (153a) 92. *rukeyyât* (156a) 93. *deavât* (158a) 94. *salâvâtu l-havâic* (159a) 95. *zubûriyyat* (159b) 96. *makâlâtu l-firak* (160a) 97. *ahlâk* (163a) 98. *siyâsât* (165a) 99. *tedbîru l-menzil* (165a) 100. *âdâbu l-mulûk* (166a).

⁶⁴ Tam adı *Unmüzeccu l-ülüm fîbâkan W'l-mefhum* olan eserin birçok yazmaları arasında (bk. msl. *Fâtih* 3677; *Hüsrev Paşa* 482), burada *Şehid Ali Paşa* 2781 nüshasından faydalanılmıştır.

22. *EL-MUSTAṬRAF*

Tam adı *el-Mustaṭrafu min kulli fennin mustaṭraf* olan eser⁶⁵ muhteva ve tasnifi bakımından *er-Rāgıb el-İsfahānī* (502-1108)'nin *Muhāzarātu l-udebā*'sını (bk. nr. 3) hatırlatır. Müellifi *Muhammed b. Ahmed b. Mansūr el-İbşihî*⁶⁶ (850/1446), şâfiî mezhebine mensup bir edip ve vâizdir. Tahlîlî indekslere ihtiyaç hissettiren eser, ihtiva ettiği muhtelif bilgilerle popüler bir ansiklopedidir.

el-İbşihî, bab adını verdiği 84 bölümde edeb'in her mevzuuna el atar. Bunlar arasında *fıkıh* (I, 15-20; I, 118-139; II, 10-15; II, 285-7; II, 314-18), *ahlâk ve tasavvuf* (I, 139-43; I, 151-185; I, 187-280; II, 15-35; II, 59-61; II, 73-76; II, 318), *târih* (II, 95-99), *coğrafya* (II, 162-166; II, 168-172; II, 173-176), *mûsikî* (II, 176-192), *nevâdir* (II, 292-302), *typ* (II, 321-327), *hiciv* (II, 2-8), *emsâl* (I, 33-50), *beyân*, *belâgat* (I, 50-67) *hitâbet* (I, 74-5), *şîir* (I, 75-80) *siyâset* (I, 107-118) v.d. yer almaktadır.

65 Birçok defalar basılmış olan eserin burada *Kahire* (I-II, 1300) tab'ından faydalanılmıştır.

66 Müellif ve eserleri için bk. *Suppl.*, II, 55-56; *Mu'cemü l-mu'ellifin* IX, 22.